DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-4-92-35>

УДК 316.614+159.

Мельничук М.М.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

СТАТЕВІ ВІДМІННОСТІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Анотація. У статті надається характеристика становлення особистості у підлітковому віці, провідних теоретичних поглядів на природу агресивності, чинників формування та форм прояву агресивності у підлітковому віці та статевих відмінностей у проявах агресивності підлітків. Охарактеризовано основні принципи та вимоги до проведення емпіричного дослідження у психології, а також подано опис методичних основ та психодіагностичних методик, використаних для дослідження особливостей агресивності підлітків різної статі. Обґрунтовано вибір емпіричної бази дослідження. Також наводиться опис результатів проведеного емпіричного дослідження статевих відмінностей агресивної поведінки підлітків, їх особистісної агресивності, основних форм проявів агресивності та комунікативної ворожості. Проаналізовано, що для сучасних підлітків характерна виражена агресивність. Більше того, хлопці більш агресивні, ніж дівчата, що характеризуються вираженою схильністю до фізичної агресії та комунікативної ворожості. Натомість дівчата менш агресивні, але характеризуються проявами опосередкованої агресії.

Ключові слова: агресивність, конфліктність, агресивна поведінка, статеві відмінності, підлітковий вік.

Mel'nichuk Maïia

V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University

GENDER DIFFERENCES IN TEENAGERS' AGGRESSIVE BEHAVIOR

Summary. The article deals with the formation of personality in adolescence, main theoretical views on the nature of aggression, factors of formation and forms of aggression in adolescence and gender differences in the manifestations of teenagers' aggression. The basic principles and requirements for empirical research in psychology are described, as well as a description of the methodological foundations and psychodiagnostic techniques used to study the features of aggression in adolescents of different gender are defined. The choice of the empirical basis of the research is substantiated. The description of the results of empirical study of gender differences in teenagers' aggressive behavior, their personal aggression, the main forms of aggression and communicative hostility is provided. As a result of theoretical research it is revealed that today the problem of aggressive behavior in adolescence is most acute due to the transition of personality development to a new stage. During this period, it is often possible to notice teenagers' unmotivated reactions to the seemingly insignificant but fair remarks of those around them. For example, aggressive behavior is expressed during their interaction with teachers or in relationships with parents. Social (related to social tension, psychological imbalance of society, etc.) and psychological (associated with age-related psychological characteristics of adolescents, the nature of their interpersonal relationships, etc.) causes of teenagers' aggression can be identified. An empirical study found that modern teenagers are characterized by severe aggression. Moreover, boys are more aggressive than girls; they manifest a distinct tendency to physical aggression and communicative hostility. On the other hand, girls are less aggressive, demonstrating indirect aggression only. The results of the study can be used by psychologists and other professionals in education system at preventing aggressive behavior in teenagers' interpersonal communication.

Keywords: aggression, conflict, aggressive behavior, gender differences, adolescence.

Постановка проблеми. Сьогодні найгострішою проблемою є агресивна поведінка в підлітковому віці, коли відбувається перехід на новий етап розвитку особистості. У цей період часто можна помітити невмотивовані реакції підлітків на, здавалося б, незначні, але справедливі зауваження оточуючих. Наприклад, агресивна поведінка підлітків виражається під час їх взаємодії з вчителями під час навчання або у стосунках з батьками. Серед причин агресивності підлітків можна виділити соціальні, зумовлені соціальною напруженістю, психологічним дисбалансом суспільства, та психологічні, пов'язані з віковими психологічними особливостями підлітків, характером міжособистісних відносин.

Вивченням підліткового віку у вітчизняній психології займалися П.П. Блонський, П.Л. Загоровський, Л.С. Виготський, які висунули гіпотезу про невідповідність трьох точок дозрівання – статевого, загального органічного та соціального, що викликає основні протиріччя підліткового віку. На його думку, всі ці фактори – біологічна та соціальна обумовленість, ставлення дорослих, самооцінка підлітка, мають різні темпи дозрівання.

Оскільки для підлітка це період значних змін, він не завжди може адекватно реагувати на навколишнє середовище. У цей час поведінка стає нестабільною, підвищується збудливість, імпульсивність. Непорозуміння з боку інших може призвести до справжнього вибуху непокори, зухвальства та важкого виховання. Тому як природне явище в цьому віці спостерігається підвищена агресивність.

Криза соціальної системи, зростання екологічної та економічної нестабільності, зміни політичної ситуації – все це вплинуло на свідомість, почуття та поведінку дітей, підлітків та молоді. Поляризація доходів, вільна торгівля призвели молоде покоління до егоїзму, вимагання, шахрайства. У суспільстві, де висміюють ентузіазм і благородні пориви, проти пам'ятних культур здійснюються акти вандалізму, а дорослі іноді демонструють приклади непокори, а агресивна поведінка сприймається підлітками як нормативна [3; 4; 5].

Згідно з результатами досліджень, загалом у дітей підвищена асоціальна орієнтація, вони стали більш агресивними, вразливими, швид-

ко виходять з рівноваги. Значно зросла кількість психічних захворювань, безпосередньо пов'язаних із соціальними умовами. У деяких дітей формуються хибні якості: жорстокість, брехня, гнів; у значної частини підлітків деградують ціннісні орієнтації. Можна сказати, що підлітки відтворюють у своєму характері всі аномалії сучасного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Переважна більшість праць з досліджуваної проблематики присвячена вивченню різноманітних форм агресивної поведінки дітей та підлітків (О.Б. Бовть, Р.У. Благута, Б.М. Ткач, С.В. Харченко, Л.В. Чаговець). Проблема агресії та агресивної поведінки досліджувалась також багатьма зарубіжними психологами (З. Фрейд, А. Басс, А. Бандура, С. Берковіц, К. Лоренц та ін.). Дослідження показали, що агресія найчастіше зустрічається у підлітків, яка в цьому віці є формою самовираження, не дозволяє розвивати адекватні стосунки з батьками, вчителями, однолітками. Однак у психологічній літературі ще недостатньо даних про чинники, що пов'язують агресію з розвитком соціальних відносин, з її впливом на розвиток комунікативних навичок підлітків та структуру їх особистості. Це ускладнює отримання цілісного уявлення про особистісті підлітків та їхні стосунки із соціальним оточенням. Однак аналіз цих робіт показує, що питання статевої відмінності в агресивній поведінці підлітків та розгляд існуючої системи запобігання молодіжної агресії, де є ряд невідкладних завдань, які необхідно вирішити, у наш час не вирішені повністю.

Мета дослідження – теоретично розглянути та емпірично дослідити статево відмінності агресивної поведінки підлітків.

Виклад основного матеріалу. Для розв'язання поставлених завдань та досягнення мети використовувалися загальнонаукові методи теоретичного рівня (аналіз, синтез, порівняння і узагальнення науково-теоретичних даних); методи емпіричного дослідження (тестування, опитування): методика діагностики особистісної агресивності та конфліктності (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов), методика діагностики форм та показників агресії А. Басса-А. Даркі (адаптація А.К. Осницького), методика «Оцінка агресивності у відносинах» (А. Ассінгер), методика діагностики комунікативної агресивності (В.В. Бойко) [6] та статистичної обробки даних (критерій – Пірсона). Емпіричною базою дослідження виступала вибірка, до якої увійшли 62 підлітки (30 дівчат та 32 хлопці), які навчаються у ЗСО № 9 м. Полтави.

У результаті емпіричного дослідження визначено, що 53% досліджуваних підлітків характеризуються вираженою особистісною агресивністю. Такі підлітки схильні до агресивної поведінки по відношенню до оточуючих, часто виявляють ворожість, націлені на досягнення бажаних результатів і нетерпимі до думок, що суперечать їх поглядам. Для цієї групи суб'єктів характерні прояви фізичної та словесної агресії, ворожі вирази та дії щодо оточуючих.

Також для 20% респондентів властива агресія, виражена на середньому рівні. Такі підлітки в одних ситуаціях, які стосуються важливих для

них сфер життя, поведуться агресивно, конфліктують з іншими. В інших ситуаціях, які для них не мають достатнього значення, вони можуть стримувати свої агресивні прояви або навіть поводитися доброзичливо.

Крім того, для 27% випробовуваних агресія не характерна. У більшості життєвих ситуацій вони не виявляють ознак агресивності та ворожості у стосунках з іншими. Конфліктні ситуації вирішуються діалогом, вони іноді можуть відмовитись від власних інтересів на користь іншої сторони. Вони не схильні до фізичних впливів та ворожих висловлювань щодо людей, думки яких не узгоджуються з їхніми.

Більшість (54%) агресивних підлітків мають негативну форму агресії. Такі підлітки в більшості ситуацій агресивні, нетерпимі до думок інших, особливо якщо це не збігається з їх поглядами. У випадках образи іншими такі молоді люди, як правило, мстяться за вчинене у вигляді фізичних дій, словесної ворожості чи опосередкованих проявів агресії. Підлітки з вираженою негативною агресією часто б'ються і лаються, можуть знущатись над іншими і провокувати на агресивну поведінку в їх напрямку.

Натомість, для 35% агресивних підлітків характерна позитивна спрямованість агресивності. Такі підлітки наполегливі і непоступливі у своїх переконаннях і домаганнях, можуть активно протистояти партнерам по спілкуванню у випадках конфліктів і конфронтацій, але їх поведінка не характеризується яскраво вираженим негативним напрямком агресії.

Але, захищаючи свої інтереси, такі суб'єкти хоч і дратуються, проте не вдаються до фізичних проявів агресії, ворожих зауважень та образ інших. Однак навіть ті, хто не бажає поступатися, із пристрастю та надмірною активністю захищають свої переконання, не приймаючи точки зору опонентів.

Також 11% випробовуваних мають недиференційовану спрямовану агресію. У деяких випадках вони активно та наполегливо відстоюють свою позицію, залишаючись в рамках нормального спілкування. В інших вони можуть діяти агресивно, проявляти фізичну агресію та словесну ворожість до інших.

Таким чином, для більшості випробовуваних характерна агресивність у взаємодії з іншими, з більш вираженою негативною формою, що виражається в схильності молодих людей до фізичної агресії та словесної ворожості. Однак для деяких агресивних підлітків (35%) характерна позитивна агресивність – непоступливість та напоористість у своїх інтересах та переконаннях, що не підтверджується проявами фізичної чи словесної агресії.

При цьому хлопці агресивніші за дівчат. Так, для 63% хлопців характерна виражена особистісна агресія, ворожість до оточуючих. Агресивне ставлення до навколишнього середовища є їх стабільною рисою особистості і сильно ускладнює відносини з іншими людьми. Низький рівень особистісної агресивності характерний лише для 22% хлопців з досліджуваної вибірки, яким не властиве агресивне ставлення до інших людей.

Натомість дівчата менш агресивні, оскільки низький рівень особистісної агресії виражений

у 53% вибірки. Тобто для дівчат не характерне прагнення до агресивної взаємодії з оточуючими, вони цінують інших людей, налаштованих на гуманну взаємодію та оптимальне вирішення конфліктів. Виражена особистісна агресивність характерна лише для 29% дівчат, які характеризуються яскраво вираженою схильністю до агресивної поведінки у відносинах з іншими людьми, прояви агресії для них є нормальними.

Для доведення статистичної значимості відмінностей у проявах особистісної агресивності підлітків різної статі використаний критерій – Пірсона, емпіричне значення якого = 11,056 при – критичному, 5,991 ($p \leq 0,05$); 9,210 ($p 0,01$) і $k=2$. Оскільки – емпіричне > – критичного, можемо стверджувати про наявність статистично значимих відмінностей у проявах особистісної агресивності підлітків різної статі. Тобто, хлопці характеризуються, дійсно, більше вираженою особистісною агресивністю, ніж дівчата.

Встановлено, що найвиразнішими проявами агресивності серед підлітків є фізична та вербальна агресія, високий рівень вираженості якої характерний відповідно для 59% та 65% респондентів. Найменш вираженими є почуття провини (високий рівень характерний для 25% дітей), підозрілість (33%), образа (35%), негативізм (37%) та роздратування (39%). Серед підлітків непряма агресія виражається на середньому рівні.

Тобто досліджувані підлітки, як правило, агресивні до інших. Домінуючою формою агресії є вербальна – характерна для 65% респондентів – вони схильні виражати негативні почуття як за допомогою форми (плач, крик), так і за допомогою змісту вербальних відповідей (лайки, погрози). Це може бути пов'язано із надмірною важливістю спілкування в цьому віці, а також страхом перед можливістю фізичної агресії. У той же час 59% випробовуваних схильні проявляти фізичну агресію до інших, бити їх, завдавати фізичної шкоди.

У деяких ситуаціях підлітки схильні до прямої агресії (високий рівень характерний для 42% дітей). Такі підлітки виявляють агресію «обхідним» шляхом (злісні плітки, жарти) або можуть виражати недиференційовану агресію (спалахи люті, лементация, тупання ніг, биття кулаками по столу).

Цей вираз агресії головним чином пов'язаний з неможливістю безпосередньо виявити ворожі наміри щодо злочинця чи неприємної людини і ґрунтується на невпевненості в собі, несміливості та схильності діяти «з-під тишка».

Крім того, досліджувані насправді не характеризуються підозрілістю, негативізмом, роздратуванням, почуттям провини та образи. Вони не мають упередженого ставлення до інших, відкриті для спілкування, не характеризуються негативізмом у взаємодії, не відчувають провини за те, що відбувається в їхньому житті, і у них немає зосередженості на негативному комунікативному досвіді.

При цьому існують суттєві відмінності у формах агресивної поведінки хлопців та дівчат. Таким чином, хлопці в основному схильні до фізичної агресії, яка була зафіксована у 77% випробовуваних цієї статі. Вони схильні проявляти фізичну агресію до інших людей, бити їх, штов-

хати, вирішувати конфлікти та протистояння за допомогою бійок. Також хлопці, як правило, виявляють фізичні дії щодо людей, які їх дратують або погрожують. В останньому випадку агресія є захисною. Низький рівень фізичної агресії характерний для 17% хлопців, які не схильні вирішувати конфлікти фізичною силою та бійками.

Натомість дівчата частіше виявляють непряму агресію, що було зафіксовано у 55% респондентів цієї статі. Вони виявляють агресивне ставлення до інших людей «обхідним шляхом», жартують, демонструють негативне ставлення у вигляді сарказму, пліток або обговорень інших людей, що викликає у них негативні емоції. Низький рівень непрямой агресії характерний для 25% дівчат, які зовсім не схильні до агресивної поведінки.

У той же час прояви фізичної агресії здебільшого не характерні для дівчат і зафіксовані лише у 28% випробовуваних, які зосереджені на вирішенні конфліктів та протиріч за допомогою фізичної сили. Також хлопцям переважно не властива опосередкована агресія, яка виражається лише у 21% респондентів цієї статі, зосереджених на дражненні та плітках про інших людей.

Крім того, було встановлено, що випробовувані обох статей однаково характеризуються словесною агресією, яка фіксується у 51% хлопців та 48% дівчат. Тобто підлітки обох статей часто схильні проявляти словесну агресивність у стосунках з іншими людьми, лаятися з ними, ображати їх словесно.

Порівнявши отримані значення – емпіричного з – критичним, 5,991 ($p \leq 0,05$); 9,210 ($p 0,01$) і $k=2$, можемо стверджувати про наявність статистично значимої відмінності у показниках фізичної та непрямой агресії у вибірках хлопців та дівчат. При цьому, за показником вербальної агресивності статистична значимість відмінностей у показниках відсутня. Отже, хлопці більше схильні до проявів фізичної агресії, а дівчата – непрямой. При цьому, підлітки обох статей можуть проявляти агресію у вербальній формі.

Проаналізовано, що 45% підлітків характеризуються вираженою комунікативною агресією. Такі підлітки можуть бути невідповідними та жорстокими з іншими. Вони орієнтовані на зайняття лідируючої позиції у відносинах з однолітками, для досягнення власних інтересів за рахунок інтересів іншої сторони спілкування. У той же час вони сприймають негативне ставлення з боку оточуючих, але при найменшій можливості схильні карати інших за негативне ставлення.

Також для 23% випробовуваних характерна помірна агресивність у стосунках з однолітками. Вони впевнені в собі і іноді можуть проявляти агресію у стосунках, але схильність до агресивної поведінки для них не є звичною тенденцією, і вони переважно доброзичливі.

Крім того, 32% респондентів характеризуються сильною доброзичливістю в контакт з оточуючими, вони не схильні до агресії в будь-якій її формі, налаштовані на сприйняття особистості партнера по спілкуванню як цінності. Такі підлітки занадто миролюбні і характеризуються відсутністю впевненості у своїх силах.

59% випробовуваних характеризуються вираженою реактивною агресією у спілкуванні з ото-

чуючими. Вони схильні поводитися агресивно з однолітками реагуючи на ворожу поведінку з їхнього боку. Низький рівень реактивної комунікативної агресії характерний лише для 19% суб'єктів, які не схильні до агресивної поведінки інших, щоб відповісти адекватно.

Крім того, підлітки досліджуваної вибірки, як правило, провокують агресивну поведінку у оточуючих, оскільки високий показник цієї якості характерний для 53% випробовуваних. Вони можуть спровокувати інших на прояв агресії жартами, агресивними або неоднозначними заявами тощо. Низький рівень провокації агресії оточуючих характерний для 35% підлітків, які не намагаються спровокувати агресію однолітків під час спілкування та відстоювання власних інтересів.

Крім того, 52% випробовуваних характеризуються спонтанною агресією, що відображає їх схильність до необґрунтованих проявів ворожості у спілкуванні. Така поведінка підлітків може бути компенсаторною, коли вони виявляють агресію у відповідь на нездатність агресивно реагувати на кривдника з певних причин.

Також 42% респондентів мають проблеми з контролем агресивної поведінки. Коли вони починають поводитися агресивно, їм важко контролювати себе, заспокоюватися, що відображає їх несформовані вольові якості та навички самоконтролю. Натомість 39% респондентів схильні контролювати власну агресивну поведінку. Також лише 19% респондентів схильні до самоагресивних проявів, спрямованих на ненависть до себе, заподіяння собі шкоди.

Таким чином, майже половина випробовуваних агресивні у спілкуванні. І найбільш вираженими формами комунікативної агресії суб'єктів є спонтанність агресивних проявів, їх реактивний характер і спрямованість на провокування агресії у оточуючих.

При цьому хлопці агресивніші у стосунках з іншими, ніж дівчата. Так, 68% хлопців характеризуються яскраво вираженим агресивним ставленням до спілкування з іншими. Вони налаштовані на конфліктну взаємодію з іншими людьми, можуть проявляти агресивне ставлення до них у різних формах. Натомість дівчата здебільшого не агресив-

ні у відносинах з оточуючими, оскільки високий рівень комунікативної ворожості характерний лише для 21% респондентів цієї статі. Дівчата в основному доброзичливо спілкуються з іншими, прагнуть взаємодіяти з ними без конфліктів.

Також було встановлено, що хлопчики частіше, ніж дівчата, провокують агресію у інших людей та реагують агресивно, оскільки високі показники цих якостей у хлопців – 51% та 53% відповідно, у дівчат – 29 та 35%. Тобто хлопчики частіше провокують інших людей до проявів агресії, дратують їх, ініціюють конфлікти, агресивно реагують на поведінку інших, яка видається їм ворожою. Натомість дівчата більш гуманні у стосунках, не провокують агресивного поведіння, а у випадках конфлікту та конфронтації намагаються вирішити це мирним шляхом.

Для доведення статистичної значимості зафіксованих відмінностей у ворожих комунікативних установках підлітків різної статі підраховувались значення – емпіричного. Співставивши отримані значення – емпіричного з – критичним, 5,991 ($p \leq 0,05$); 9,210 ($p 0,01$) і $k=2$, можемо стверджувати про наявність статистично значимої відмінності за всіма параметрами комунікативної агресивності між хлопцями та дівчатами. Тобто хлопці ворожіше ставляться до міжособистісної взаємодії, ніж дівчата, які, як правило, провокують агресію з боку оточуючих та агресивно реагують на поведінку інших людей.

Висновки і пропозиції. У результаті емпіричного дослідження було виявлено, що для сучасних підлітків характерна виражена агресивність. Більше того, хлопці більш агресивні, ніж дівчата, що характеризуються вираженою схильністю до фізичної агресії та комунікативної ворожості. Натомість дівчата менш агресивні, але характеризуються проявами опосередкованої агресії.

Результати дослідження можуть бути використані психологами та іншими фахівцями в системі освіти у просвітницькій роботі з підлітками, спрямованій на попередження агресивних проявів у міжособистісному спілкуванні, консультативній роботі психолога по оптимізації міжособистісної взаємодії та гуманізації спілкування підлітків.

Список літератури:

1. Басс А. Агрессия. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 145 с.
2. Барон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург : Питер, 1998. 336 с.
3. Бандура А., Уолтер Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва : Апрель Пресс, Издательство ЭКСОМО-Пресс, 1999. 512 с.
4. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2001. 512 с.
5. Гилинский Я.И. Некоторые проблемы отклоняющегося поведения. Москва : Наука, 2001. 314 с.
6. Гуревич К.М. Психологическая диагностика детей и подростков. Москва : Книга, 1995. 429 с.

References:

1. Bass A. (2000). Agressiya [Aggression]. SPb.: Rech'. (in Russian)
2. Baron R. (1995). Agressiya [Aggression]. SPb.: Piter. (in Russian)
3. Bandura A. (1999). Podrostkovaya agressiya. Izucheniye vliyaniya vospitaniya i semeynykh otnosheniy [Teenage aggression. Studying the impact of parenting and family relationships. Moscow: April' Press. (in Russian)
4. Berkovits L. (2001). Agressiya: prichiny, posledstviya i kontrol' [Aggression: causes, consequences and control]. SPb.: Praym-Yevroznak. (in Russian)
5. Gilinskiy Ya.I. (2001). Nekotoryye problemy otklonyayushchegosya povedeniya [Some problems of deviant behavior]. Moscow: Nauka. (in Russian)
6. Gurevich K.M. (1995). Psikhologicheskaya diagnostika detey i podrostkov [Psychological diagnostics of children and adolescents]. Moscow: Kniga. (in Russian)